

MARTURIA

E-magazine over de betekenis van de Vroege Kerk voor vandaag

Jaargang 13 | Nummer 19 | September 2022

Inhoud

- ❖ Redactioneel - *Nathan Witkamp*
- ❖ Athanasius' bijdrage aan de leer van de Drie-eenheid - *Wijnand Boezelman*
- ❖ Voor u gelezen - *Nathan Witkamp*
- ❖ Uit de media - *André Boerman*

Colofon

**Evangelisch
College**

Marturia:

E-magazine over de betekenis van de Vroege Kerk voor vandaag.

Redactie:

prof. dr. Marten van Willigen, dr. Nathan Witkamp
marturia@evangelisch-college.nl

Adviesraad:

prof. dr. Henk Bakker, prof. dr. Paul van Geest,
prof. dr. Riemer Roukema, prof. dr. Benno Zuiddam

Vormgeving:

Mirjam Harms, MA

Copyright:

© Evangelisch College. Volledige of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Uitgave:

Marturia wordt uitgegeven door het Evangelisch College.

Standpunten of meningen in een bijdrage vertolken de zienswijze van de betreffende auteur en niet noodzakelijk de overtuiging van de redactie van Marturia of het Evangelisch College.

Redactioneel

dr. Nathan Witkamp

Welke erfenis laten wij achter in deze wereld? Een niet onbelangrijke vraag. In het hoofdartikel neemt Wijnand Boezelman ons mee naar de vroeg-christelijke debatten over Christus. Hij staat in het bijzonder stil bij de belangrijke rol die de Alexandrijnse kerkvader Athanasius hierin heeft gespeeld. Wat waren zijn motieven en waarom

kon hij niet meekomen met het standpunt van de Arianen? De invloed van Athanasius zou later beslissend blijken; de naar hem vernoemde geloofsbelijdenis maakt zelfs deel uit van de Nederlandse protestantse belijdenisgeschriften. Onze visie op Christus en de Drie-eenheid is hiermee mede bepaald. Een andere erfenis die we in deze editie tegenkomen betreft die van de zogenoemde Woestijnvaders. Deze, vaak zonderlinge, figuren leidden een teruggetrokken bestaan in de Egyptische wildernis, alleen of in een commune. Ontdaan van alle luxe en geconfronteerd met de ontberingen van het woestijnleven, werden zij bepaald bij de essentie van het geloofsleven. De hieruit ontsproten christelijke spiritualiteit spreekt ook vandaag de dag nog velen aan die op zoek zijn naar rust en balans. Kortom, de juiste investeringen in dit leven kunnen weleens velen na ons tot zegen zijn! Recentelijk is onze gewaardeerde algemeen directeur Cees van Nes met een verdiend pensioen gegaan. Hij laat als erfenis een gezond en dynamisch onderwijsinstituut achter. De redactie van Marturia wil hem hiervoor hartelijk bedanken en wenst hem veel zegen toe! En natuurlijk voor iedereen: veel leesplezier met deze nieuwe Marturia!

Marturia ontvangen per e-mail?

Meld u aan op www.marturia.info voor de digitale nieuwsbrief en u ontvangt voortaan gratis per e-mail het nieuwe e-magazine.

Athanasius' bijdrage aan de leer van de Drie-eenheid

Een van de belangrijkste leerstellige overeenkomsten tussen christenen uit verschillende tradities – Protestants, Rooms-Katholiek en Oosters-Orthodox – is de belijdenis dat God drie-enig is. Tegelijkertijd is dit ook een geloofsartikel dat veel vragen oproept. Hoe is de kerk tot deze leer gekomen en wat staat er op het spel met de belijdenis van God als Drie-eenheid? In dit artikel zal ik ingaan op het vierde-eeuwse debat tussen Athanasius en zijn tegenstanders, een confrontatie die veel invloed heeft gehad op het christelijke denken over de Drie-eenheid.¹ Met de bespreking van deze discussie uit de vroege kerk komen we in een ander taalveld terecht. Dat maakt het voor hedendaagse lezers misschien niet altijd eenvoudig om de relevantie van een dergelijke discussie te zien, maar in dit debat stonden er wezenlijke zaken op het spel, met name de vraag of Jezus Christus, de Verlosser, werkelijk God was of slechts een schepsel.

DE AANLEIDING VOOR HET CONCILIE VAN NICEA EN HAAR BELIJDENIS

Rond 322 na Christus ontstond er een groot dispuut tussen de diaken Arius en zijn directe superieur, de aartsbisschop Alexander van Alexandrië. Arius zocht steun bij andere bisschoppen, waaronder Eusebius van Nicomedia en Eusebius van Caesarea.² Disputen in theologie en verdeeldheid onder christenen waren niet datgene waar keizer Constantijn op zat te wachten. In 325 leidde hij daarom het eerste oecumenische concilie van Nicea (in het noordwesten van het huidige Turkije), waarbij ten minste 250 bisschoppen aanwezig waren om een beslissing te nemen over de theologie en positie van Arius en gelijkgestemde bisschoppen die hem steun verleenden.³ Bisschop Alexander van Alexandrië eiste dat Arius zou belijden dat de Zoon eeuwig goddelijk was. Athanasius was op dit concilie in 325 aanwezig als diaken om bisschop Alexander te ondersteunen. Hij had in de aanloop naar het concilie van Nicea al een rol gehad als auteur dan wel secretaris van een van de brieven, die op naam van Alexander van Alexandrië gesteld zijn.⁴

Op het concilie in Nicea werd Jezus Christus beleden

als 'de Zoon van God, geboren uit de Vader, de enig-geborene, dat is, uit het wezen van de Vader, God uit God, Licht uit Licht, waarachtig God uit waarachtig God, geboren, niet gemaakt, één in wezen (Grieks: *homoousios*) met de Vader (...)'. Verder luidde de verklaring dat 'wie over de Zoon van God zeggen dat "er was eens [een tijd] dat hij er niet was", en "hij bestond niet voor hij geboren was" en "hij ontstond uit niets" veroordeeld zijn.⁵ Arius, Eusebius van Nicomedia en enkele anderen waren niet bereid de verklaring te ondersteunen en werden verbannen.

Eusebius van Caesarea gaf in correspondentie met zijn kerk in Caesarea aan waarom hij de belijdenis van Nicea wél onderschreef. Constantijn de Grote hoopte dat de rust door deze kerkelijke uitspraken op het oecumenische concilie zou terugkeren en werkte aan verdere rust en vrede binnen de kerk. Eind 327 accepteerde Constantijn op grond van een geschreven belijdenis Arius en een andere bisschop weer in de kerk.⁶ Constantijn dacht dat de kous hiermee af was, maar dit bleek een grote misvatting. De onderliggende spanningen tussen de partijen waren niet zo eenvoudig op te lossen.

GEMEENSCHAPPELIJKE OVERTUIGINGEN IN DE VIERDE EEUW

Over een aantal zaken waren alle partijen en individuen in de vierde-eeuwse kerk, inclusief Arius, het eens. De Heilige Schrift werd als normatief gezien en iedereen zag het belang in van de apostolische traditie als richtsnoer om de Schrift uit te leggen. Alle partijen en individuen in de kerk aanbaden God als drie-enig, geloofden dat God de wereld uit niets geschapen had,

Dr. W. Boezelman

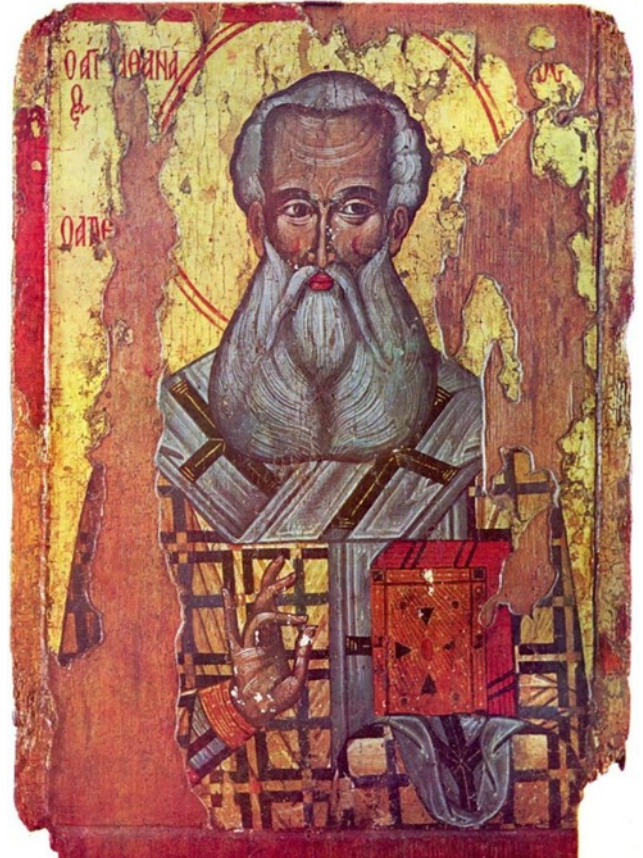
Wijnand Boezelman (1987) is docent Nieuwe Testament aan het Evangelisch College. In 2021 verscheen zijn bewerkte proefschrift *Athanasius' Use of the Gospel of John: A Rhetorical Analysis of Athanasius' Orations against the Arians* (Gorgias Press)

(vervolg) Athanasius' bijdrage aan de leer van de Drie-eenheid

aanbaden Jezus Christus als Heer, accepteerden dat Christus pre-existent was en dat hij betrokken was bij de schepping van de wereld als het Woord (Grieks: *Logos*, vgl. Joh 1:1-3) en Gods Wijsheid (vgl. Spr. 8:12-31). Alle partijen geloofden ook gemeenschappelijk dat Jezus Christus de redder van de wereld was en wezen de opvatting af dat Jezus slechts een mens of profeet was.⁷ Toch was dit niet genoeg om de rust in de kerk weer te laten terugkeren na het concilie van Nicea.

TWEE THEOLOGISCHE HOOFDRICHTINGEN

Er waren immers ook reële verschillen op theologisch gebied. Constantijn onderschatte de spanning tussen enkele theologische hoofdrichtingen die met elkaar botsten in het conflict tussen Alexander en Arius: theologen die hun uitgangspunt namen in de eenheid van wezen tussen Vader en Zoon tegenover hen die dachten vanuit de eenheid van wil.⁸ Alexander en Athanasius van Alexandrië dachten sterk vanuit de eenheid van wezen tussen Vader en Zoon. Arius, Asterius, Eusebius van Nicomedia en in mindere mate Eusebius van Caesarea benadrukten de eenheid van wil tussen de Vader en de Zoon; de Zoon was primair een van wil met zijn Vader en daarmee uniek en goddelijk.⁹ Het woord 'één van wezen' (*homoousios*) leidde volgens theologen die de eenheid van wil voorstonden tot een voorstelling van God als materieel en begrensd in plaats van geestelijk. Door de eenheid van wil tussen Vader en Zoon te benadrukken, wilden ze voorkomen dat de Zoon als een afzonderlijk eerste principe zou kunnen worden gedacht dat eeuwig bestaat naast de Vader. Het is immers logisch gezien onmogelijk dat er twee eerste principes bestaan. De nadruk op de eenheid van wil tussen Vader en Zoon leidt echter tot de vraag: is de Zoon nog wel werkelijk God, als Hij niet eeuwig is? Of is de Zoon dan het hoogste en belangrijkste schepsel en wordt Hij alleen God *genoemd*? Als de Zoon alleen op basis van *wil* één is met de Vader, leidt dat ook tot de vraag of de Zoon zou kunnen veranderen. En als dat zo is, staat dan onze kennis van wie God is op lossen schroeven? Ook is het bij een veranderlijke Verlosser onzeker of hij wel altijd in

Afbeelding 1: Icoon van St. Athanasius van Alexandrië, 17e eeuw, Sozopol, Bulgarije.

staat is om ons en de wereld te verlossen, want wie garandeert dat Hij dat altijd wil en kan blijven doen als Hij veranderlijk is? Tussen de twee theologische hoofdrichtingen waren er dus verschillen in opvatting en visie met verstrekkende gevolgen.

ATHANASIUS' REDEVOERINGEN

In het vervolg van dit artikel richt ik me op Athanasius' denken over de Drie-eenheid in zijn *Redevoeringen tegen de Arianen*, met name op deel 1.¹⁰ Deze redevoeringen zijn geschreven rond 339-340, toen Athanasius uit Alexandrië verbannen was en in Rome verbleef. Ze bevatten een sterk polemisch karakter en zijn enkele jaren na het overlijden van Arius (ca. 336) geschreven. In de *Redevoeringen* wordt Arius gepresenteerd als de prominente leider van allen die het gedachtegoed aanhangen dat de Zoon er ooit niet was, maar na de inleiding in *Redevoering* I 1-10 horen we nog maar

weinig over Arius. In *Redevoering* I 9 stelt Athanasius nadrukkelijk dat hij zich aansluit bij het geloof zoals het vanaf het begin beleden is. Hij stelt over de Zoon:

Hij is van nature de echte en waarachtige Zoon van de Vader, behorend tot zijn wezen, eniggeboren Wijsheid en enig waarachtig Woord van God. Geen schepsel of maaksel is Hij, maar Hij stamt uit het wezen van de Vader zelf. Daarom is Hij waarachtig God, één van wezen (*homoousios*) met de waarachtige Vader.¹¹

In deze kernachtige belijdenis over de Zoon klinkt de belijdenis van Nicea sterk door. Diverse termen in deze passage benadrukken de unieke relatie tussen de Vader en de Zoon. Zo benadrukt hij dat Christus de echte en waarachtige Zoon van de Vader is. Het woord 'waarachtig' doet onmiddellijk denken aan de zinsnede 'waarachtig God uit waarachtig God'. Ook is dit de enige keer in zijn *Redevoeringen* dat Athanasius de term 'één van wezen' (*homoousios*) gebruikt. In de regel gebruikt hij omschrijvende termen om de eenheid van wezen tussen Vader en Zoon aan te geven. Athanasius verdedigt de eeuwige goddelijkheid van de Zoon en het daarmee nauw samenhangende begrip van de Drie-eenheid vooral in *Redevoering* I 11-36. Ik zal hierbij vier zaken behandelen: 1) de noodzaak van de eeuwigheid van de Zoon, 2) de onderscheidenheid van Vader en Zoon, 3) de noodzaak voor de eeuwigheid van de Drie-eenheid en 4) de onveranderlijkheid van de Zoon.

'Allereerst betoogt Athanasius dat de Zoon wel eeuwig moet zijn, net als de Vader.'

DE ZOON MOET WEL EEUWIG ZIJN

Allereerst betoogt Athanasius dat de Zoon wel eeuwig moet zijn, net als de Vader. Hij plaatst dit alles in zijn betoog tegen de uitspraken dat de Zoon er niet was voor Hij werd voortgebracht en dat er eens [een tijd] was dat de Zoon er niet was (*Or.* I 11). Deze beide opvattingen over de Zoon waren op het concilie van Nicea 325 expliciet veroordeeld, aangezien ze suggereren dat er een periode was vóór de Zoon bestond. Athanasius stelt dat de Zoon 'altijd bestaand', 'eeuwig' en 'altijd samen met de Vader is' (*Or.* I 11). Als Schriftbewijs haalt Athanasius diverse bijbelverwijzingen aan, waaronder Johannes 1:1: 'In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God'.

In *Or.* I 12 stelt Athanasius dat de Schepper macht heeft over de schepping. Het is het Woord van God door wie alles geworden is (Joh. 1:1-3). Voor Athanasius is het evident dat het Woord (de Logos) dezelfde is als de Zoon. De schepping is niet zonder inbreng van de Logos en dus niet zonder inbreng van de Zoon ontstaan en dus kan de Zoon niet behoren tot het geschapene. Het is simpelweg logisch tegenstrijdig dat God de Schepper zou zijn, terwijl zijn scheppende Woord eens niet zou hebben bestaan. Dat zou leiden tot een innerlijke tegenstrijdigheid in God. Daarom zet Athanasius het contrast tussen de eeuwige Zoon en het geschapene scherp neer. Op basis van Psalm 145:13, 'Uw Koninkrijk is een rijk van alle eeuwen', stelt Athanasius dat er niet de geringste tijdsduur is geweest dat de Zoon niet heeft bestaan en dat Hij dus wel eeuwig moet zijn.¹² Uitspraken als 'eens was hij er niet' zijn zeer passend voor het geschapene, maar niet voor het Woord. Want de Zoon is 'niet uit het niets ontstaan, maar Hij is het beeld van de Vader en diens eeuwige Woord, ... altijd zijnde, eeuwige afstraling van het eeuwige Licht (*Or.* I 13).'

Maar doet Athanasius zo wel recht doet aan de theologische positie van zijn opponenten? Arius en anderen beweerden enkel 'er was eens een tijd (Grieks: *pote*) dat de Zoon er niet was'.¹³ Athanasius stelt dat deze

(vervolg) Athanasius' bijdrage aan de leer van de Drie-eenheid

Afb. 2: Athanasius beriep zich vaak op Johannes 1:1-3 voor zijn verdediging van de eeuwige goddelijkheid van de Zoon. Hier afgebeeld Johannes 1:1-5 uit Papyrus 66, het oudste (bijna volledige) exemplaar van het Johannes Evangelie (2^e eeuw).
(Wikiwand)

uitspraken noodzakelijk impliceren dat er een tijd (Grieks: *chronos*) was dat de Zoon er niet was. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat er geen uitspraak van 'Arianen' te vinden is die zo ver gaat. Athanasius gebruikt hier echter een gepaste logische deductie om de denkfout van de 'Arianen' aan te tonen. Door de tijdsaanduidingen te expliciteren door de aanvulling van het woord 'tijd' maakt hij duidelijk hoe onhoudbaar de positie van zijn tegenstanders is en stelde hij zijn eigen positie als een beter alternatief voor.

DE ZOON ALS EEUWIGE AFTAMMELING

Nadat Athanasius heeft vastgesteld dat de Zoon wel eeuwig *moet* zijn, gaat hij in op de vraag hoe de Vader en de Zoon onderscheiden zijn. Als beiden eeuwig zijn, zijn er dan niet twee eeuwig bestaande principes? Athanasius' opposenten stelden dat als de Zoon eeuwig zou zijn, er geen sprake meer is van Vader en Zoon, maar van broers. Achter deze redenering gaat de vraag schuil op welke manier God als 'ongewordene' (Grieks: *agennētos*) behoort te worden aangeduid.¹⁴ Deze belangrijke term in het Grieks-filosofische denken over het goddelijke, werd ook geaccepteerd door de vierde-eeuwse theologen als passend voor God. Maar als 'ongeworden' definieert wie God werkelijk is, zo stelden Athanasius' tegenstan-

ders, dan kan dit niet met dezelfde betekenis op zowel de Vader als de Zoon worden betrokken. 'Arianen' schreven geen absolute eeuwigheid noch volledige gelijkheid met de Vader aan de zoon toe, omdat dit zou leiden tot twee ongeworden principes – een onhoudbare positie. Athanasius geeft hier een lastige tegenwerping voor zijn theologie correct weer, die hij als volgt ondervangt:

De Vader en de Zoon zijn niet voortgebracht uit een gemeenschappelijk begin, dat er vóór Hen was, zodat men Hen als broeders zou kunnen beschouwen; maar de Vader is de oorsprong (Grieks: *archē*) van de Zoon en heeft Hem voortgebracht (Grieks: *gennētēs*). ... En als men de Zoon een eeuwige afstammeling van de Vader noemt, dan geschiedt dat terecht. Want het wezen van de Vader was nooit onvoltooid, in die zin dat iets wat ertoe behoorde er nog bij zou moeten komen. (*Or.* I 14)

Hij stelt dus dat zijn theologie niet leidt tot twee ongeworden principes, die naast elkaar zouden bestaan: de Zoon wordt van eeuwigheid af geboren uit de Vader. Het idee van een *eeuwige generatie* was in de derde

'Christenen die de eeuwigheid van de Zoon ontkennen hebben dus een groot probleem met de aanbidding van God als Vader, Zoon én Geest.'

eeuw al geopperd door Origenes. Athanasius werkt dit idee verder uit.¹⁵ Deze eeuwige generatie is wellicht lastig te bevatten voor ons mensen, omdat wat menselijk is altijd in de tijd wordt voortgebracht en daarom onvolkomen is. Wat God voortbrengt is echter eeuwig, aangezien zijn natuur volkomen is. Daardoor bestaat de Zoon eeuwig, als de eeuwige afstammeling van de Vader, niet als een tweede eeuwig principe. Athanasius stelt dat het menselijke en geschapene moet worden begrepen vanuit de goddelijke natuur, en niet omgekeerd. Wat zijn opponenten tegenwerpen is dus niet steekhoudend. Het is immers 'een grove dwaling om over de Onlichamelijke te denken wat lichamen past, en door de zwakheid van eigen natuur te loochenen wat van nature eigen is aan de Vader' (Or. I 15).

Als extra argument brengt Athanasius de relatie van de Geest ten opzichte van de Zoon ter sprake. Als de Zoon uit het niets is ontstaan, dan is Hij in ieder geval door participatie (Grieks: *metoxē*) Zoon, God en Wijsheid. Athanasius gaat zo uit van het idee dat het onmogelijk is om onbemiddeld deel te hebben aan het goddelijke, maar dat dit altijd wordt bemiddeld door de Geest. Athanasius stelt dat al het geschapene aan God participeert via de Geest.¹⁶ Dus als de Zoon niet wezenlijk Zoon, God en Wijsheid zou zijn, maar het eretitels zouden zijn, dan zou Hij dat alles óók door de Geest hebben moeten ontvangen. Athanasius stelt dat de Zoon niet op gelijke wijze als het geschapene kan deelhebben aan de Geest. In Johannes 16:14 stelt de Zoon immers dat de Geest Hem zal 'verheerlijken, want Hij zal het uit het mijne nemen (NBG)'. Aangezien de Geest wat Hij heeft, ontvangt uit de Zoon, kan

de Zoon niet in dezelfde relatie staan tot de Geest als het geschapene (Or. I 15). Het is dus heel gepast om te stellen dat de Zoon deelheeft aan de Vader als eeuwige afstammeling. Doordat de Zoon de eeuwige afstammeling van de eeuwige Vader is, is het mogelijk dat de Zoon eeuwig bij de Vader is zonder dat het onderscheid tussen Vader en Zoon vertroebeld wordt.

DE EEUWIGE ZOON EN DE DRIE-EENHEID

De derde denkstap die Athanasius zet is dat de Drie-eenheid van Vader, Zoon en Geest eeuwig moet zijn, willen ze alle drie terecht aangeduid worden als God. Als de Zoon niet eeuwig God is, maar slechts door participatie via de Geest, dan is dit een complete uitholling van het begrip 'goddelijk' en belijdt de kerk in feite een ongelijke Drie-eenheid. Athanasius stelt:

Als het Woord niet eeuwig met de Vader samen is, dan is de Triniteit niet eeuwig. Dan was er namelijk eerst een eenheid, en is deze later door toevoeging een drieheid geworden. En met het voortgaan van de tijd is volgens hen de kennis, die wij van God hebben, toegenomen. En verder, als de Zoon niet uit het wezen van de Vader zelf stamt, maar uit het niets is ontstaan, dan komt ook de Drieheid uit het niets tot stand, en was er eens een tijd dat er geen Drieheid was, maar een eenheid. En dan zou de Drieheid nu eens onvolledig, dan weer volledig zijn. (Or. I 17)

Athanasius toont zo aan dat het ontkennen van de eeuwigheid van de Zoon niet alleen problemen geeft voor de Zoon. Het ondergraaft ook de goddelijkheid van de Drie-eenheid als geheel en dit is zeer problematisch, omdat in de liturgie van de kerk God als drieënig wordt aanbeden.¹⁷ Christenen die de eeuwigheid van de Zoon ontkennen hebben dus een groot probleem met de aanbidding van God als Vader, Zoon én Geest. Retorisch vraagt Athanasius: 'Wat is dat nu voor voorwerp van verering, dat zelfs niet aan zichzelf gelijk is, maar door toevoeging van tijd volledig wordt gemaakt, en nu eens zus en dan weer zo is?' (Or. I 17).

(vervolg) Athanasius' bijdrage aan de leer van de Drie-eenheid

Ontkenning van de eeuwigheid van de Zoon leidt dus tot afbreuk aan de eer van alle drie de goddelijke personen. Met een allusie naar Johannes 5:23 stelt hij dat de Zoon niet als eeuwig beschouwen leidt tot oneer van de Zoon én de Vader. 'Want wie de Zoon smaadt, smaadt de Vader' (*Or.* I 18). Hij past hier een omkering van de intenties van zijn tegenstanders toe. Zij waren huiverig om volledige goddelijkheid aan de Zoon toe te schrijven, omdat alleen de Vader 'ongeworden' was, en dus het eerste ongedeelde principe. Hoewel Athanasius verwijst naar diverse Schriftteksten, is zijn beroep op passende vergelijkingen uit de natuur, die de relatie tussen Vader en Zoon verhelderen, het meest cruciaal. Zo stelt hij God voor als een bron, waarvan de Zoon het opwellende water is. En zoals een bron niet zonder water kan zijn, want dan is het geen bron, zo kan de Vader nooit zonder de Zoon zijn geweest: 'Wanneer nu was God verstoken van wat

Hem toebehoort? En hoe kan men over wat tot Hem behoort denken als over iets vreemds en andersoortigs? (*Or.* I 20)'¹⁸ Zo toont Athanasius de onhoudbaarheid van de arianse positie aan. Voor hem zijn de eeuwigheid van de Zoon en de eeuwigheid van de Drie-eenheid dus nauw verweven. Als de Zoon niet eeuwig is, dan is de Drie-eenheid ook niet werkelijk één, maar samengesteld, en het predicaat 'goddelijk' niet waar dig.

DE ONVERANDERLIJKHEID VAN DE ZOON GARANDEERT VERLOSSING

Athanasius laat zien dat er ook een concreet probleem voor ons mensen ontstaat als de Zoon enkel door wil één is met de Vader, en daarmee niet onveranderlijk is. Immers: 'Als de Zoon, zoals zij beweren, veranderlijk is en niet altijd dezelfde, maar van een steeds wisselende natuur, hoe kan dan zulk een wezen het beeld van de Vader zijn, terwijl hij de overeenkomst van de onveranderlijkheid mist? (*Or.* I 35)'

Als de Zoon niet waarachtig God is ondergraaft dat de zekerheid dat we in Jezus werkelijke kennis van God hebben. Want wat niet eeuwig is, is per definitie aan verandering onderhevig. Arianen stelden, in lijn met Origenes, dat de Zoon praktisch gezien onveranderlijk was. Maar Athanasius heeft hier een terecht punt dat alleen een waarachtige Zoon van God de garantie biedt van betrouwbare Godskennis. En in het kielzog daarvan komt ook zijn leer van de verlossing mee: 'Hij was God, en is later mens geworden, en wel om ons tot goden te maken (*Or.* I 39)'. De mens die was gemaakt en verloren was gegaan, wordt door de Zoon die waarachtig God is, vergoddelijkt (*Or.* I 42). Door de menswording en vernedering van Jezus Christus, die werkelijk God is, kon dus de mensheid gered worden. Hoewel de protestantse traditie terughoudender spreekt over de 'vergoddelijking' van de menselijke natuur, blijft het kernpunt staan dat alleen een waarachtig goddelijke Zoon werkelijk garant kan staan voor de verlossing.

Afb. 3: Een icoon van de Drie-eenheid door Andrei Rublev.

'Geloven in God als drie-enig blijft daarom niet een abstract principe, maar wordt juist zeer concreet bij het bidden.'

DE RELEVANTIE VAN ATHANASIUS' DENKEN VOOR HET HEDEN

Ter afronding van dit artikel wil ik nog ingaan op de relevantie van Athanasius' denken voor het heden. We zien we bij Athanasius en zijn uitleg van de leer van de Drie-eenheid het belang van verdere doordenking van het Bijbelse getuigenis in nieuwe situaties. In de vierde eeuw gingen er stemmen op om water bij de wijn te doen op het gebied van de goddelijkheid van de Zoon. Arianen maakten de Griekse filosofische term 'ongeworden' zeer prominent. Deze term heeft duidelijk niet-persoonlijke connotaties. Athanasius maakte echter de Bijbelse relationele titels Vader en Zoon fundamenteel voor het doordenken van de verhouding tussen hen beiden. In het Nieuwe Testament nam Jezus zelf de titel 'Vader' op zijn lippen en Hij leerde zijn leerlingen om God als Vader aan te spreken.¹⁹ Het is deze relationele titel, al gebruikt door Jezus, die Athanasius fundamenteel maakte in het begrijpen van God, de Vader, en zijn relatie tot Jezus, de Zoon. In het kielzog kwam ook de vraag over de Geest mee en zo kwam hij tot de diepe overtuiging dat het zeer gepast was om de term Drie-eenheid te gebruiken, een proces dat reeds lang voor hem in gang was gezet.²⁰ Hoewel Athanasius het gebruik van niet-Bijbelse filosofische termen niet schuwde en waar mogelijk constructief gebruikte om het denken over God en Jezus te duiden, gaf hij prioriteit aan Bijbelse terminologie. Zo handhaafde hij het spreken over een persoonlijk God in termen van Vader, Zoon en Geest. Dit is een groot verschil met de nadruk op de titel 'ongeworden', die door de opponenten van Athanasius fundamenteel werd gemaakt in het beschrijven van God.

En wat is nu de bijdrage van Athanasius' denken voor het spreken over God anno 2022? In de Bijbel openbaart God zich als een God die zich persoonlijk met deze wereld betrokken weet en de termen Vader en Zoon laten bij uitstek zien dat God niet een abstract principe is, maar de levende God. Jezus zelf leerde zijn leerlingen het 'Onze Vader'. Tot een abstract principe kun je je gedachten richten, maar communicatie is niet mogelijk. Als christenen geloven we echter dat we mogen bidden tot een persoonlijke God die van eeuwigheid af in volledige harmonie met zichzelf leeft en die onze gebeden (ver)hoort. Geloven in God als drie-enig blijft daarom niet een abstract principe, maar wordt juist zeer concreet bij het bidden. Als een christen neerknielt om te bidden, maakt hij contact met God (de Vader). Maar een christen weet ook dat het de Geest is die hem tot bidden beweegt (Rom 8:26), dat zijn ware Godskennis via Christus komt, dat Christus naast hem staat, hem helpt om te bidden en voor hem bidt (zie o.a. Joh. 17:9; Rom. 8:34; Heb. 4:16; 1 Joh. 2:1).²¹ In dit voorbeeld, ontleend aan C.S. Lewis, is mooi zichtbaar hoe de Drie-eenheid relevant is in het gebedsleven van iedere christen.

'Maar', zegt een oplettende lezer, 'is dit nu wel een specifieke bijdrage van Athanasius? Zouden de Arianen dit ook niet kunnen zeggen?' Als ze het al zouden nazeggen, zouden ze er iets heel anders mee bedoelen. Als de Zoon het hoogste en belangrijkste schepsel zou zijn, die de aanduiding God als eretitel bezit, zou het bovenstaande niet gelden. Athanasius benadrukte dat alleen een waarachtig goddelijke Zoon werkelijke Godskennis en de zekerheid van verlossing kan geven. Tevens is de bovenstaande beschrijving van het gebed tot de Drie-eenheid duidelijk relationeel. Hierin legde Athanasius een wezenlijk andere nadruk dan degenen die God allereerst als ongeworden – een niet-relationele term – verstonden.

De relevantie van Athanasius' denken wordt ook zichtbaar in relatie met Gods verhouding tot het onrecht in deze wereld. De nadruk op de daadwerkelijke goddelijkheid van Jezus Christus toont Gods nauwe

betrokkenheid bij deze wereld, niet de kritische distantie van het Griekse denken met een grote scheiding tussen de geestelijke en materiële dimensies. Met Athanasius belijden we dat het God zélf is geweest die in Jezus werkelijk naar deze wereld is gekomen en onder ons heeft gewoond (vgl. Joh. 1:14). Alhoewel de Arianen met hun nuances ontkenden dat de Zoon waarachtig en van nature God was, konden ze de woorden wellicht meezeggen, maar bedoelden ze er wel iets heel anders mee. Want als de Zoon niet werkelijk God is, kan God niet werkelijk in Hem naar deze wereld zijn toegekomen om haar te verlossen en te bevrijden. In Jezus Christus kwam niet iemand *namens* God naar de wereld om advies te geven over een oplossing voor het kwaad, maar *God zélf*. Kortom, tussen het denken van Athanasius enerzijds en het denken van de Arianen anderzijds bevindt zich dus een wereld van verschil en daarin ligt een belangrijke bijdrage van Athanasius' denken, ook, ja juist ook voor christenen in de 21e eeuw.

Eindnoten

1. Zie ook Riemer Roukema, 'De Bijbelse basis van Gods drievooudigheid', *Marturia* 3, nr. 4 (2010): 2–4.
2. Zie voor de chronologie en de documenten in deze vroege strijd Hanns Christof Brennecke e.a. (hrsg.), *Dokumente zur Geschichte des arianischen Streites: Bis zur Ekthesis Makrostichos*, Athanasius Werke 3.1.3 (Walter de Gruyter, 2007). Een online Engelse vertaling van vele documenten is te vinden op <https://www.fourthcentury.com/documents-of-the-early-arian-controversy/>. Geraadpleegd op 8 juni 2022.
3. Het concilie van Constantinopel (381 n.Chr.) ratificeerde de belijdenis van Nicea met enkele veranderingen. De belijdenis van Nicea-Constantinopel is het belijdenisgeschrift dat in de breedte van het christendom beleden wordt. Zie voor de Nederlandse tekst K. Zwanepol en C.H. Campenhout (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen: Protestantse Pers, 2009).
4. De brief *Henos somatos* (Urk. 4b = Doc. 2.2) wijkt sterk af van de brief van Alexander van Alexandrië aan Alexander van Byzantium, bekend als *Hē philarchos* (Urk. 14 = Doc. 17). Beide brieven verschillen sterk in stijl en de inhoud van *Henos somatos* bevat zeer sterke overeenkomsten met het latere werk van Athanasius.
5. Het Grieks bevat het vage woord 'eens' (pote), maar ter verheldering heb ik telkens de woorden 'een tijd' tussen haakjes toegevoegd. Deze woorden staan niet in het origineel, maar verhelderen de gedachtegang van Athanasius.
6. Zie Urk. 30 = Doc. 34; <https://www.fourthcentury.com/urkunde-30/>. Geraadpleegd 8 juni 2022.
7. Khaled Anatolios, *Retrieving Nicaea: The Development and Meaning of Trinitarian Doctrine* (Grand Rapids, MI: Baker, 2011), 36–38. Zie voor een bespreking vanuit een iets andere invalshoek Henk Bakker, *Jezus: Reconstructie en revisie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020), 93–99.
8. Anatolios, *Retrieving Nicaea*, 29–30, 41–98. Vergelijk Lewis Ayres, *Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 41–84. Hij ontwaart vier hoofdtrajecten, waarbij de termen 'wezen' en 'wil' ook belangrijk zijn.
9. Arius was geen gezaghebbende leider van een partij van Arianen. Eusebius van Nicomedia, Eusebius van Caesarea en Asterius waren prominenter. 'Eusebianen' is wellicht een beter typering van de opponenten van Athanasius, dan 'Arianen', maar voor deze bijdrage zal ik de geijkte term 'Arianen' handhaven. Zie verder John Behr, *The Nicene Faith*, Part 1 (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2004), 22–36 en Wijnand Adrianus Boezelman, *Athanasius' Use of the Gospel of John: A Rhetorical Analysis of Athanasius' Orations Against the Arians*, Gorgias Studies in Early Christianity and Patristics 77 (Piscataway, NJ: Gorgias, 2021), 96–100.
10. Deze staan bekend als de *Orationes contra Arianos*, van daar dat de afkorting naar dit werk als *Or.* wordt weergegeven.
11. *Or.* I 9. Citaten van Athanasius' Redevoeringen zijn, tenzij anders aangegeven, weergegeven volgens C.J. de Vogel, *Athanasius: Redevoeringen tegen de Arianen*, vol. 2, Monumenta Christiana 1 (Utrecht; Brussel: Spectrum, 1949). Voor de leesbaarheid is de spelling waar nodig gemoderniseerd.
12. *Or.* I 12.
13. Zie *Or.* I 11,3.
14. Het woord *agenētos* scheelt één letter met en werd in de latere theologie scherp onderscheiden van *agennētos*. *Agenētos* komt van de stam *gignomai/ginomai* en betekent ontstaan, worden. *Agennētos* komt van de stam *gennaō* en betekent geboren worden. Athanasius gebruikt beide termen echter zonder een duidelijk onderscheid. Zie met name *Or.* I 30–34.
15. Austin Stevenson, 'The Eternal Generation of the Son: The Christological Significance for Origen and Nicaea', *Crux* 51 (2015): 13–23.
16. In deze gedachtegang liggen de wortels van de leer van verlossing door vergoddelijking (*theosis*) die breed gedragen wordt in de Oosters-orthodoxe Kerk.
17. Cf. voetnoot 21.
18. Waar de Vogel 'van een andere substantie' vertaalt, heb ik gekozen voor 'andersoortigs' om dichter bij het Grieks te blijven.
19. Kenneth E. Bailey, *Jesus Through Middle Eastern Eyes: Cultural Studies in the Gospels* (London: SPCK, 2008), 97–100.
20. De oorsprong van het trinitarisch belijden ligt in de vroegchristelijke liturgie. Zie Nathan Witkamp, 'De trinitarische doopformule in Mattheüs 28:19: oorspronkelijk of latere toevoeging?' In: N. Witkamp & M.A. van Willigen, *Door Christus aangesproken: een ontmoeting met de Vroege Kerk* (Groen: Heerenveen, 2019), 123–135.
21. Zie C.S. Lewis, *Onversneden Christendom*, vert. Arend Smilde (Kampen: Kok, 1999), 160.

Stemmen uit de stilte

Vaderspreuken uit de Egyptische woestijn I

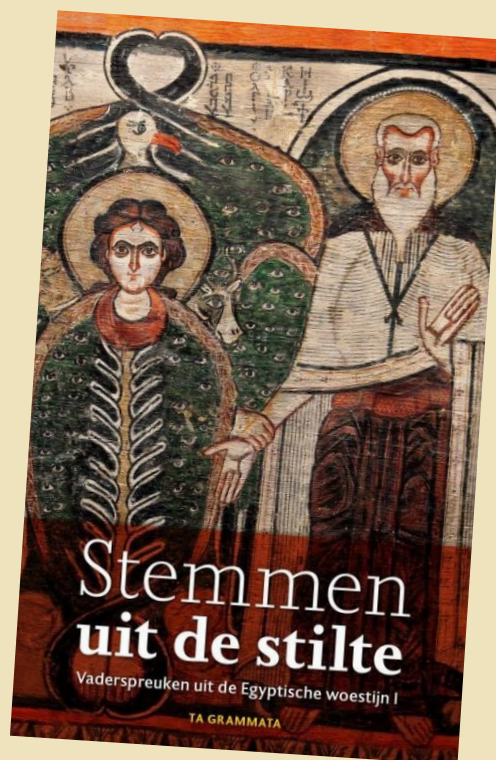
Voor u
gelezen!

Recensie door Dr. Nathan Witkamp

Stemmen uit de stilte. Vaderspreuken uit de Egyptische woestijn (systematische collectie). Deel 1. Groningen: Ta Grammata, 2021. 269 pags. ISBN: 9789082735659. € 19,90.

We ervaren het leven vaak als hectisch en druk. Het is een uitdaging om een goede balans te vinden tussen werk en privé. Oververmoeidheid of zelfs een burn-out was vroeger iets voor een vijftiger, nu hebben twintigers er al last van. Een typisch probleem van deze tijd, zou je denken. Of toch niet? Het geschriftje *Innerlijke rust* van de eerste-eeuwse stoïcijnse filosoof Seneca maakt duidelijk dat men ook in die tijd al gebukt ging onder stress. Godsdienstige systemen en maatschappelijke verplichtingen droegen hier in de Oudheid ook nog aan bij. Mede hierom zal de boodschap van Jezus van Nazareth voor velen een verademing zijn geweest: 'Kom allen bij Mij, jullie die vermoeid zijn en onder lasten gebukt gaan. Ik zal jullie rust geven' (Mat. 11:28). Denk ook aan het verhaal van Martha en Maria, waarin Jezus duidelijk maakt waar het werkelijk om draait: 'Marta, Marta, je bent zo bezorgd en je maakt je druk over zoveel dingen. Er is maar één ding noodzakelijk. Maria heeft het juiste gekozen, en dat zal haar niet worden ontnomen' (Luk. 10:41-42).

De daaropvolgende eeuwen laten echter eveneens zien dat het ook voor christenen een uitdaging bleef om tijd en ruimte te vinden voor een gezond geestelijk leven. Vanaf de vierde eeuw zien we, onder meer in Egypte, dat velen de hectiek van het stadse leven verlaten om in de rust en ruimte van de wildernis God te zoeken door meditatie en contemplatie: de kluizenaars en monniken (en enige vrouwelijke asceten). De eerste categorie van diegenen die vooral (maar niet exclusief) solitair gingen leven, wordt tra-

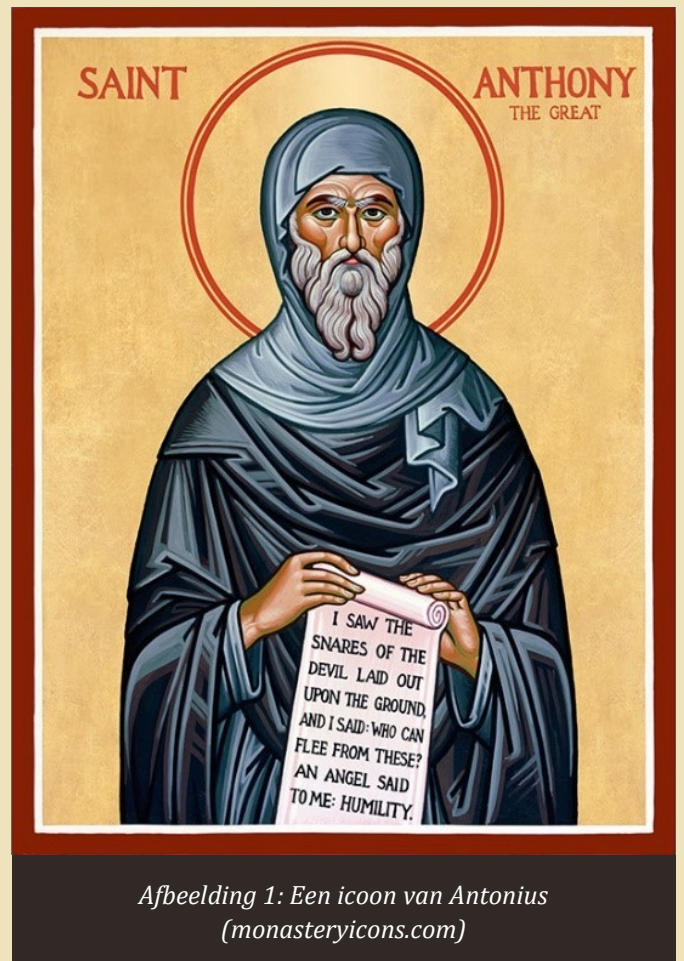
ditioneel opgehangen aan Antonius (ca. 254-356). En voor de tweede categorie, degenen die gemeenschappelijk leefden, geldt dit voor Pachomius (ca. 292-346). Deze toeschrijving moet echter niet al te absoluut worden opgevat; ook voor Antonius en Pachomius bestonden er kluizenaars respectievelijk gemeenschappen, maar zij zijn beeldbepalend geworden.

Beide tradities van solitaire en gemeenschappelijke levensstijl, meer formeel aangeduid als het eremitisch (of anachoretisch) en cenobitisch monnikendom, hebben in de loop der tijd de nodige literatuur opgeleverd. Met name in het geval van de kluizenaars vond deze optekening veelal plaats door buitenstaanders of bewonderaars. Wellicht speelde hierin mee dat de kluizenaars ongeletterd waren,

zoals de bronnen nogal eens beweren (hoewel het hier ook om ideologische overdrijving kan gaan die de 'eenvoudigheid' van de geestelijke moet aandikken). Hoe dan ook, het Egyptische kluizenaarsleven heeft ons een omvangrijke hoeveelheid uitspraken, verhalen, en anekdotes nagelaten van deze, vaak zonderlinge, figuren: de *Apophthegmata Patrum*, oftewel de Vaderspreuken, ook wel bekend als de spreuken van de woestijnvaders. Inhoudelijk bestrijken deze teksten de periode tussen 330 en 460, maar ze zijn waarschijnlijk definitief gebundeld en geredigeerd eind vijfde/begin zesde eeuw en bestaan in twee collecties, de alfabetische en de systematische, waarbij de teksten min of meer thematisch zijn gegroepeerd. Van de eerste helft van de systematische collectie is recentelijk de eerste integrale Nederlandse vertaling vanuit het Grieks verschenen, waaraan de Vertaalwerkgroep Sint-Adelbertabdij Egmond negen jaar heeft gewerkt. De verzorgd ogende uitgave (paperback) bevat naast de vertaling zelf een (inleidend!) nawoord (zie onder), voorzien van literatuurverwijzingen, en een register op naam van de woestijnvaders.

Ik waag mij niet aan een beoordeling van de vertaling als zodanig; dat laat ik graag aan de experts over. Maar het is prijzenswaardig dat het vertaalteam hiermee de rijkdom van de woestijnvaders voor de Nederlandstalige lezer heeft ontsloten. Immers, de oude kluizenaars hebben de hedendaagse lezer heel wat te bieden voor de oefening van de spiritualiteit. Kenmerkend zijn hierbij het streven naar geestelijk onderscheidingsvermogen (waar komt het in elke situatie van het leven op aan?) en nederigheid. Het eerste aspect is ook van belang bij datgene wat het leven van de kluizenaars voor een buitenstaander zo kenmerkt: ascese. Deze levenswijze wordt echter

nooit verheerlijkt, maar blijft steeds dienstig aan de geestelijke groei: 'Abba (= vader, NW) Antonius heeft gezegd: "Sommigen hebben in een leven van ascese hun lichaam afgemat; doordat ze geen onderscheid bezaten, zijn ze ver van God verwijderd geraakt"' (10,1; vgl. 8,10; 8,26-28; 10,57). Met betrekking tot de nederigheid gaat het ten diepste om het (er)kennen van de eigen tekortkomingen, zowel richting God als de naaste. Bijvoorbeeld: 'Een broeder die gezondigd had, werd door de priester uit de kerk verwijderd. Abba Bessarion stond op en liep met de broeder mee de kerk uit. "Ik ben evengoed een zon-

Afbeelding 1: Een icoon van Antonius
(monasteryicons.com)

(vervolg) Stemmen uit de stilte

daar,” zei hij’ (9,2). Het besef van de eigen onhebbelijkheden leidt steeds tot een milde houding naar die van anderen en een terughoudendheid in het oordelen.

Ook op andere vlakken kenmerken de vaderspreuken zich door een hoge mate van realiteitszin, waarbij de broosheid van het bestaan volledig wordt omarmd, zoals op het vlak van ziekte en lijden: ‘Een oudvader heeft gezegd: “Zoals was die niet verhit of gekneed is het zegel dat men erin drukt niet kan ontvangen, zo kan ook de mens die niet door lijden en ziektes beproefd is, de kracht van Christus niet in zich opnemen. Daarom zegt de Heer tegen de goddelijke Paulus: ‘Mijn genade is u genoeg, want de kracht openbaart zich eerst ten volle in zwakheid.’ En de apostel roemt: ‘Zeer gaarne zal ik dus in zwakheden nog meer roemen, opdat de kracht van Christus over mij kome.’” (7,59). De vlucht uit de stad was voor de asceten dus geen vlucht uit de

werkelijkheid. Integendeel, juist onder de barre omstandigheden van de wildernis werden zij geconfronteerd met de ruwe kanten van het bestaan, die wel telkens met God verbonden worden.

Op het gebied van ascese zagen we al dat de kluizenaars geen godsdienstfanatici waren die blind allerlei leefregels volgden of elkaar oplegden. Alles dient steeds een hoger doel en als de juiste intrinsieke motivatie ontbreekt, kun je er beter niet aan beginnen. Maar ook als alle seinen op groen staan, is matigheid geboden, zoals een anekdote van Antonius duidelijk maakt (10,3). Op een zekere dag zag een jager dat Antonius met zijn leerlingen grappen maakte en nam daar aanstoot aan. Om hem duidelijk te maken dat de denkbeeldige boog niet altijd gespannen kan staan, zei Antonius tegen de jager: “Leg eens een pijl op je boog en span die dan”. Dat deed hij. ‘Spannen!’ zei de oudvader nogmaals, en de ander deed het. “Spannen!” zei de oudvader nog een keer. “Als ik hem overspan”, zei de jager toen, “dan breekt de boog”. “Zo is het nu ook met het werk Gods”, zei abba Antonius toen. “Als we de spanning op de broeders al te zeer opvoeren, zullen ze spoedig bezwijken. Je moet hun dus af en toe tegemoet komen.”

Tot zover een kleine proeverij van de belegen wijnen uit de wijnkelder van de woestijnvaders. Gezien de rijke spirituele inhoud van een publicatie als deze, is kritiek bijna een soort ‘vloeken in de kerk’, maar ik zou de lezer toch graag de volgende observaties niet willen onthouden. Het is jammer – en het vertaalteam zal dit zeker als eerste betreuren – dat er direct in de titel van het eerste hoofdstuk van de vertaling een vrij storende typfout staat: ‘volmkaaktheid’, i.p.v. ‘volmaaktheid’. Verder was het m.i. toch beter geweest als het ‘nawoord’ voorafgaand aan de vertaling zou zijn geplaatst. Want inhoudelijk betreft het hier helemaal geen nawoord, maar de broodnodige inleiding voor een beter verstaan van de vertaalde tekst. En zeker een niet-ingewijde lezer zal er baat bij hebben dit ter intro-

Afbeelding 2: Een icoon van Pachomius
(orthodoxchristiansupply.com)

(vervolg) Stemmen uit de stilte

ductie tot zich te nemen. Door een dergelijke antieke tekst in het Nederlands te vertalen, wordt deze immers voor een breder publiek ontsloten. Juist ook met het oog op deze niet-specialisten, was enige extra duiding van bepaalde zienswijzen van de woestijnvaders welkom geweest. Ik denk bijvoorbeeld aan enkele uitspraken met betrekking tot vrouwen. Zo lezen we dat een oudvader heeft gezegd: '[H]eb geen vriendschap met een vrouw noch met een kind noch met een ketter' (1,34; cf. 2,26) en merkt een zekere abba Arsenius op dat de duivel vrouwen gebruikt om de heiligen aan te vallen (2,10). Van een andere 'broeder' lezen we zelfs dat hij zijn bejaarde moeder niet direct aan wil raken (hij bindt een mantel om zijn handen) als hij haar helpt de rivier over te steken. Want: 'het vrouwenlichaam is als vuur' en als hij haar aanraakt, moet hij aan andere vrouwen denken (4,83). Deze uitspraken leggen vermoedelijk vooral de zwakheden van de woestijnvaders bloot, maar in onze oren komt dit nogal vrouwonvriendelijk over. Bovendien roept het de vraag op hoe een en ander zich verhoudt tot het bestaan van vrouwelijke kluizenaars, waarvan in de verzameling ook enkele uitspraken zijn opgenomen. Kortom, enige duiding van dit alles, in de inleiding of desnoods in een voetnoot, zou daarom de hedendaagse lezer (en in het bijzonder de vrouwen daaronder!) een dienst hebben bewezen. Of anders is het misschien stof voor een separate publicatie?

Al met al biedt 'Stemmen uit de stilte' een welkome ontsluiting van de rijke schat van de woestijnvaders en -moeders. Ongetwijfeld zal dit kostbare werk nog decennia lang de standaardvertaling zijn voor het Nederlandse taalgebied. We mogen met belangstelling uitzien naar de vertaling van het tweede deel!

Als geste aan de lezer, maar ook omdat ik het gewoon niet laten kan, sluit ik graag af met de volgende interessante anekdote over drie vrienden (2,29):

Afbeelding 3: In Scetis (Wadi El Natrun) waren veel woestijnvaders gevestigd (landioustravel.com)

Iemand vertelde dat een drietal onderling bevriende kerkelijk werkers monnik werd en dat de een als taak koos strijdenden tot vrede te brengen – naar het woord dat geschreven staat: 'Zalig de vredestitchers', de tweede zieken te bezoeken en de derde een leven van rust in de woestijn te gaan leiden.

De eerste deed bij allerlei strijd van de mensen zijn uiterste best, maar kon hen niet allemaal genezen en, bevangen door een gevoel van zinloosheid, ging hij naar degene die de zieken diende. Die trof hij ontmoedigd aan en niet in staat het gebod te vervullen, en samen besloten ze de kluizenaar op te gaan zoeken. Ze vertelden hem over hun droefenis en verzochten hem toen te vertellen wat hij tot stand had gebracht.

Hij zweeg even en goot toen water in een bekken.

'Kijk eens in het water,' zei hij. Het water was woelig.

'En kijk nu nog eens,' zei hij even later weer, 'hoe het tot rust gekomen is.'

En toen ze in het water keken, zagen ze als in een spiegel hun gezichten.

'Zo is het ook met wie onder mensen verkeert,' zei hij toen. 'Door de woeligheid ziet hij zijn zonden niet, maar als hij een leven in rust gaat leiden, vooral in de woestijn, dan ziet hij zijn tekortkomingen.'

Uit de media

Door drs. André Boerman (www.vroegekerk.nl)

JEZUS IN ARABIË: DE VERSPREIDING VAN HET CHRISTENDOM IN DE WOESTIJN

Tot op heden vormen diverse literaire bronnen de enige aanknopingspunten voor de vroege verspreiding van het christendom in Arabië, het zogeheten Arabisch schiereiland (huidige Saoedi-Arabië en enkele andere landen), waartoe in de Oudheid ook delen van Jordanië en Syrië werden gerekend. In een artikel in *Biblical Archaeology Review* beschrijft Ahmad Al-Jallad – hoogleraar Arabische studies aan de Ohio State University – een archeologische vondst die mogelijk teruggaat tot de periode waarin het Arabische christendom opkwam.

In de vierde eeuw beschreef kerkvader Hiëronymus een ontmoeting tussen de monnik Hilarion en ‘Saracenen’ (Noord-Arabisch volk) uit de handelsplaats Elusa, gelokaliseerd in de Negev. Na het verrichten van wonderen lieten deze mensen zich door Hilarion dopen en stuurde hij ze op missie. Het lijkt erop dat het christendom in de zesde eeuw ver doorgedrongen was in het Arabisch schiereiland. De Koran, een primaire bron voor het religieuze beeld van dit gebied in de zevende eeuw, is vaak in ‘gesprek’ met een Arabische christelijke gemeenschap. Jezus is een van de meest genoemde Bijbelse figuren in de Koran.

Er is in Arabië ook een aantal christelijke, pre-islamitische epigrafische vondsten gedaan. Maar bewijs uit de periode van het begin van de verspreiding van het christendom waarover o.a. Hiëronymus schrijft, ontbrak tot op heden. Een interessante vondst in Noordoost-Jordanië brengt hier mogelijk verandering in. Het gaat hier om het gebied dat ten oosten van de Golan ligt en zich uitstrekt tot in het noorden van Saoedi-Arabië. Daar leefden nomadische herdersstammen, die konden schrijven en duizenden rotsinscripties in hun inheemse Semitische schrift (Safaïtisch) achterlieten. De inscripties betreffen zaken als begrafenissen, herdenkingen, gebeden, en vervloeking en worden voorzichtig gedateerd van de tweede eeuw voor tot de derde eeuw na Christus.

In 2019 leidde de auteur van het artikel een expeditie in Wadi al-Khudari. In een gebied dat vermoedelijk een drooggevalle meer was, vonden ze een steenhoop. De stenen bevatten allerlei inscripties over het te drinken geven van dieren en de droogte van de omgeving. Eén steen bevatte een bijzondere Safaïtische inscriptie van iemand die zichzelf Wahb-El noemt en treurt om zijn oom die tot de stam van Ashlal behoort. Hij sluit af met: “O Īsay (‘sy) help hem tegen hen die u ontkennen.” De naam ‘sy wordt vooraf gegaan door een aanduiding die gebruikelijk was bij een aanroep van een godheid. Daarnaast lijkt ‘sy op de naam van Jezus zoals Hij in de Koran terugkomt, Īsā. Ook het gebed om hulp ‘tegen hen die u ontkennen’ is veel begrijpelijker in een christelijke context dan een heidense. Zouden we hier daarom te maken kunnen hebben met een vroege verwijzing naar Jezus in Arabië? De datering is echter moeilijk vast te stellen, maar op basis van de datering van de overige Safaïtische vondsten zou het kunnen samenvallen met het einde van de derde eeuw, de periode van het verhaal van Hilarion.

De exacte omstandigheden en betekenis van de archeologische vondst blijven onduidelijk. Hier is meer onderzoek nodig. Het is op dit moment echter een interessante mogelijkheid dat we hier met de eerste vermelding van Jezus in Arabië te maken hebben. Mogelijk worden er in de toekomst meer van dergelijke Safaïtische inscripties van christelijke origine gevonden.

Bron: *Biblical Archaeology Review* 48:1, Spring 2022, pp. 40-44
<https://www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/48/1/4>

AUGUSTINUS: GEEF NIEUWE KANS NA STRAFBAAR FEIT

Naar aanleiding van ophef over diverse recente misstanden in de samenleving constateert Hans Alderliesten - adviseur-onderzoeker maatschappelijke vraagstukken - in een opiniestuk in het RD dat in onze samenleving voor herstel en vergeving nauwelijks nog ruimte is. In principe werkt ons rechtssysteem zo dat de rechter een passende straf oplegt en als die erop zit er genoegdoening heeft plaatsgevonden. Bij het grote publiek ligt dat echter vaak anders. Niet alleen is de verdachte (via social media) geregeld al veroordeeld voordat de rechtszaak begonnen is, maar ook nadat de straf is uitgezeten blijft zo iemand gestigmatiseerd: eens een dief, altijd een dief. Er wordt uitsluitend nog in termen van schuld en straf gesproken, terwijl er nauwelijks nog ruimte lijkt voor herstel en vergeving. Volgens Alderliesten, die een proefschrift over deze materie voorbereidt, kan Augustinus hierin een nuttig leidsman zijn.

Alderliesten noemt drie aspecten van straf en herstel die we bij Augustinus (354-430) tegenkomen. Ten eerste stelt Augustinus dat iedereen, inclusief de rechter, zondig is en dat we ons vanuit dit bewustzijn niet boven een ander mogen verheffen. De rechter moet uit liefde handelen en de zondaar liefhebben, maar de zonde haten. "Geen heilige zonder verleden, geen zondaar zonder toekomst", aldus Augustinus. Ten tweede is barmhartigheid volgens Augustinus de keerzijde van rechtvaardigheid. Wie niet rechtvaardig is, kan niet barmhartig zijn en wie niet barmhartig is, kan niet rechtvaardig zijn. Augustinus: "De liefde moet vurig zijn; vurig om op fouten te wijzen, om te verbeteren. Bemin nooit de fouten van een persoon, maar wel de persoon zelf, want God heeft de mens gemaakt, maar de fouten worden door de mens gemaakt." Tenslotte noemt Alderliesten een derde aspect bij Augustinus: iedereen verdient een tweede kans. De straf is bedoeld om iemand tot inkeer en verbetering te brengen. Deze mag geen onomkeerbaar karakter hebben (doodstraf!), maar moet de kans op verbetering vergroten. Heeft iemand gebroken met zijn zonden, dan zou de samenleving open moeten staan voor re-integratie. Alderliesten: om het met een Bijbelwoord te zeggen, "Ga heen, zondig niet meer."

Bron: *Reformatorisch Dagblad*, Opinie, 01-02-2022, Hans Alderliesten.

<https://www.rd.nl/artikel/961156-augustinus-geef-nieuwe-kans-na-strafbaar-feit>

Afb. 1: Vrouwe Justitia

(vervolg) Uit de media - door drs. André Boerman

DE VROEGE KERK KENDE WEL DEGELIJK THEOLOGEN DIE TEGEN SLAVERNIJ WAREN

Naar aanleiding van een in Trouw geplaatste oproep om 'met slavernij besmet kerkelijk verleden' te melden en een daarop volgende reportage, schreef Els Rose - hoogleraar middeleeuws Latijn – een opiniestuk. De eerdere oproep vond plaats in het kader van een universitair en kerkelijk onderzoek naar de rol van protestantse kerken in het koloniale verleden. Rose roept echter op ook oude, pre-protestantse bronnen mee te nemen in deze studie.

De reportage in Trouw over de sporen van slavernij in de Sint Jacobskerk te

Vlissingen toont een foto van een gedenkbord van een familie die op het eiland Sint-Maarten slaven hield. Door de compositie van de foto met de heilige Martinus van Tours lijkt de naamgever van het Caribische eiland te worden aangewezen als 'met slavernij besmet kerkelijk erfgoed'. Maar dat vraagt om meer achtergrond, aldus Rose.

In de tijd van Martinus van Tours, de vierde eeuw, was slavernij ook in de kerk gemeengoed. Dat had te maken met de Romeinse samenleving waarin de kerk ontstond, maar ook met de Bijbel waarin nergens wordt opgeroepen de slaven vrij te laten, maar om hen goed te behandelen. De noodzaak van theologische tegenargumenten die een radicaal einde aan slavernij hadden kunnen maken, verdween in de loop van de tijd, aldus Rose.

Maar dat betekent niet dat de vroege kerk geen theologen en andere voortrekkers kende die de afschaffing van slavernij voorstonden. Volgens hen was ieder mens naar Gods beeld geschapen en kon de ene mens niet het bezit zijn van een ander mens. Tot de verdedigers van dit standpunt behoorde ook Martinus van Tours. Van deze Martinus wordt verhaald dat hij als hoge Romeinse legerofficier zijn slaaf niet als slaaf behandelde, maar hem juist diende. Daarnaast is er een vijfde-eeuwse bewerking van het levensverhaal van Martinus door Paulinus van Périgueux, die het genoemde voorval uitlegt als een juridische handeling, waarin Martinus zijn slaaf bevrijdt van het door geboorte opgelegde juk van slavernij. Deze dichter plaatst Martinus in een groep van mensen die alle bezit afwees, inclusief het bezit van slaven, aldus Rose.

Rose spreekt de hoop uit dat ook dit soort stemmen uit het verleden meeklinken in het onderzoek naar de kerkelijke rol in het slavernijverleden, zodat de foto uit Vlissingen op die manier ook een oproep wordt om juist de vergeten stem van christelijke bronnen die slavernij radicaal afwezen te laten horen. Rose: "Het is belangrijk in onze tijd te ontdekken hoe deze bronnen weer zo kunnen klinken dat zij een krachtig tegengeluid vormen tegen iedere vorm van kleinering en onderdrukking."

Bron: *Trouw*, Opinie, 19-10-2021, Els Rose

<https://www.trouw.nl/opinie/de-vroege-kerk-kende-wel-degelijk-theologen-die-tegen-slavernij-waren~b0c39ce2/>

Afb. 2: Mozaïek met een afbeelding van huisslaven

STUDIEBIJBEL MAGAZINE

*nu met nog meer pagina's
achtergrond informatie*

VRAAG EEN **GRATIS**
PROEFNUMMER AAN OP:

WWW.STUDIEBIJBEL.NL/WEBSHOP/SALE

U BETAALT ALLEEN DE PORTOKOSTEN

Sluit je aan bij de webinarserie die voortkomt uit het boek 'Tasten naar God'. Zoeken naar woorden voor God en geloof, ook in onze tijd.

TASTEN NAAR GOD

Wil jij meer ontdekken van moderne theologie? De komende maanden neemt Evert Leeftang je mee in de theologie van de vier theologen Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth, Jürgen Moltmann en Friedrich Schleiermacher, die samen met jou tasten naar wie God is door de eeuwen heen.

Volg de exclusieve webinarserie met vier webinars en ontdek hoe hun tasten naar God ook ons vandaag inspireert.

Meld je aan ↪

► www.tastennaargod.nl

**Evangelisch
College**

Adres: Anjerstraat 79, 3333 GC Zwijndrecht
E-mail: info@evangelisch-college.nl
Telefoon: 078-6180037
IBAN: NL 37 INGB 0000605798
t.n.v. Stichting Evangelisch College